

Тетяна Руда
(Київ)

МИСТЕЦТВО СОЦРЕАЛІСТИЧНЕ Й МАСОВЕ

Соцреалістичне мистецтво за низкою ознак (насамперед – жорсткою орієнтацією на виконання ідеологічних завдань) принципово відрізняється від масового. Водночас ці два типи художньої культури мають деякі риси, що їх споріднюють: нормативність, жанрова визначеність, доступність, банальність змісту, спрощеність форми тощо. Окремі соцреалістичні твори (популярні кінокомедії, масові пісні, пригодницькі та детективні романи) можна зарахувати до типових зразків масового мистецтва. Соцреалізм певною мірою підготував ґрунт для розповсюдження і сприйняття зарубіжного, а також розвитку вітчизняного масового мистецтва в посттоталітарний період.

Ключові слова: соцреалізм, масове мистецтво, нормативність, функції мистецтва, реценція, фольклорна традиція.

Art of socialistic realism according to the row of signs (first of all – by a hard orientation on implementation of ideological tasks) fundamentally differs from mass. At the same time these two types of artistic culture have some features, that connect them together: normativeness, genre definiteness, intelligibility, banality of maintenance, simplified of form etc. Separate works of socialistic realism (popular comedy movies, mass songs, adventure and detective novels) can be attributed to the typical standards of mass art. Socialistic realism up to a point prepared soil for distribution and perception of foreign mass art and development of home one in a post totalitarian period.

Keywords: socialistic realism, mass art, normativeness, functions of art, reception, folklore tradition.

Соцреалистическое искусство по ряду признаков (прежде всего – жесткой ориентации на выполнение идеологических задач) принципиально отличается от массового. В то же время эти два типа художественной культуры имеют некоторые роднящие их черты: нормативность, жанровая определенность, доступность, банальность содержания, упрощенность формы и т. п. Отдельные соцреалистические произведения (популярные кинокомедии, массовые песни, приключенческие и детективные романы) можно отнести к типичным образцам массового искусства. Соцреализм в определенной степени подготовил почву для распространения и восприятия зарубежного, а также развития отечественного массового искусства в посттоталитарный период.

Ключевые слова: соцреализм, массовое искусство, нормативность, функции искусства, реценция, фольклорная традиция.

На пострадянському просторі в останню чверть ХХ ст. інтенсивно розповсюджується масова культура. Твори масової літератури й мистецтва – зарубіжні та вітчизняні, найрізноманітніші за жанрами, художнім рівнем – мають неабияку популярність та комерційний успіх серед читацько-глядацької аудиторії і займають сьогодні дедалі помітніше місце в культурному процесі. Виникає питання: чому маскульт швидко й легко сприймається і засвоюється публікою, яка впродовж кількох десятиліть виховувалася переважно на соцреалістичному мистецтві, що соціалізувало не одне покоління, насаджуючи ідеологічні установки, специфічне розуміння історичного розвитку й сенсу людського буття.

Деякі дослідники стверджують, що в тоталітарному суспільстві існування масової культури неможливе, оскільки «відсутній розподіл культури на масову та елітарну. Уся культура оголошується масовою, а насправді вся культура є елітарною. Це звучить парадоксально, але це так» [1, с. 222]. «У тоталітарних державах масова літе-

ратура практично відсутня, оскільки розподіл літератури на “масову” й “елітарну” офіційно “ховається» [2, с. 16].

Є. Добренко, наприклад, висловлює думку про відмінність соцреалізму від цих двох типів культури: «Соцреалізм пройшов поміж Сциллою “масової літератури” і Харібдою “елітарної літератури”. Його художня продукція не вкладається ні в одне, ні в інше з указаних традиційних річищ, його стильова нейтральність (горезвісна “безстильність”, “сірість” соцреалізму) – результат цього “третього шляху» [3].

Висловлювалися й дещо інші думки: О. Захаров, наприклад, зазначив, що у СРСР «створене масове суспільство мобілізаційного типу і відповідна до нього масова, або популярна, культура» [4, с. 97]. Т. Гундорова вважає, що, «окрім суто пропагандистських та ідеологічних моментів, література соцреалізму складалася як література масова» [5, с. 170].

Соцреалістичне мистецтво за певними ознаками (насамперед орієнтацією на виконання ідеологічних завдань) суттєво відрізняється від масового. На відміну від маскульту, воно не орієнтоване на прибутковість (у період «зрілого» соціалізму величезні тиражі книжок радянських письменників не відповідали реальному попиту). Соцреалістичні твори, за незначними винятками, – популярні кінокомедії, естрадні пісні – не являли собою товар, призначений для комфортного й безтурботного споживання. Вони мали формувати «нову людину» і водночас орієнтуватися на сподівання широкої аудиторії, вимоги якої регулярно озвучувала радянська критика.

Однак відмінність між соцреалізмом і маскультом не завжди видається абсолютною. Так, соцреалістичне мистецтво – підкреслено ідеологічне («партійне»). Але маскульт також не позбавлений ідеологічного наповнення (щоправда, не такого явного й обов'язкового): його завдання – підтримувати єдність суспільства, сприяти засвоєнню певних стереотипів поведінки та соціальних орієнтирів. Одна з основних цілей масової культури – формування споживача, для якого, як писав у 1930-х роках З. Кракауер, процес купівлі є домінуючим процесом життєдіяльності. Соцреалістична культура досить успішно відволікала радянських людей від природного прагнення до забезпеченого життя, комфорту, розваг, тим більше, що в умовах тотального дефіциту задовольняти подібні потреби мало хто міг. Домінуючими життєвими процесами, згідно із соцреалізмом, були самовіддана праця задля побудови світлого комуністичного майбутнього, а також постійна боротьба (із внутрішніми й зовнішніми ворогами, з «міщанством», «дармоїдством», споживацькими настроями, за мир, за врожай, за перемогу в соцзмаганні тощо).

Таким чином, і соцреалізм, і маскульт маніпулювали людьми, плекаючи в них якості, почуття й переконання, які забезпечували б їхню керованість, долали б відособленість та спонукали б інтегруватися в існуючу систему. Урешті-решт, і відмова від матеріальних благ, крайній побутовий аскетизм, і, навпаки, нестримна гонитва за цими благами – дві сторони однієї медалі, вони можуть бути однаково шкідливими для особистості, яка сприймає ці ідеї.

Слід зазначити, що «ідейно-виховна», «перетворююча» дія мистецтва була закріплена і в партійних документах, і в теорії соцреалізму. «Радянський читач, глядач, слухач ніколи не був просто адресатом і споживачем мистецтва. Згідно із “суспільно перетворюючою” доктриною, що лежала в основі соцреалізму, він – об'єкт перетворення, формовки» [3]. Масова культура, принаймні офіційно, не ставила перед собою таких глобальних завдань. Це – насамперед комерційний проект, продукт для широкого й комфортного споживання, основна його функція – гедоністична. Масова продукція нав'язувалася, звичайно, не так явно і відверто, як соцреалістична. Згадаймо, що за часів СРСР твори «радянської класики» входили до навчальних програм, активно пропонувалися читачам у бібліотеках, практично перетворених на агітпункти: тут не лише заохочувалося керування читанням, але й відбувалися різноманітні ідеологічно-виховні заходи (лекції, бесіди, читацькі конференції). Перегляд деяких кінофільмів і спектаклів уважався обов'язковим – організовувалися «культпоходи», а потім – обго-

ворення побаченого (фільми «Десять днів, що сколихнули світ» за романом Дж. Ріда, «Ковпак», «Як гартувалася сталь», вистава «Премія» за п'єсою А. Гельмана тощо).

Масове мистецтво, звичайно, не пропонується в такій ультимативній формі, його споживач, як правило, має вибір або принаймні ілюзію вибору (зважаючи на агресивність реклами, всюдисущість і відносну дешевизну масового культурного продукту).

У тоталітарному суспільстві пересічна людина практично не бачила альтернативи соцреалізму; із класики минулого вона мала доступ лише до тих творів, які ідеологічно або не суперечили офіційній доктрині, або були відповідним чином інтерпретовані науковцями і критикою як «прогресивні», що торували шлях «єдиному методу».

Авангардизм, інші так звані нереалістичні напрями і стилі широкій публіці були відомі мало, викликали здебільшого роздратування й активне несприйняття. Соцреалістичне мистецтво за своїми критеріями й ознаками було «цільовим» і альтернативним авангарду [5, с. 191].

Маскульт також протистоїть елітарному мистецтву; він домінує в сучасній культурі, оскільки задовольняє смаки й потреби більшості людей. Окрім гедоністичної, масові твори виконують терапевтичну та соціалізуючу функції, «допомагаючи їй [людині. – Т. Р.] адаптуватися у світі, створити механізми рекреації та психологічної компенсації» [2, с. 34]. Ці твори за змістом переважно оптимістичні: навіть найжорстокіші бойовики, найстрашніші трилери, найпронизливіші мелодрами передбачають хепі-енд. Оптимізм, до речі, споріднює масове мистецтво із соцреалістичним; даючи визначення естетики соцреалізму, К. Ф. Юон (цитований у книзі Т. Гундорової «Кітч і література...») указував на такі риси «соціалістичного мистецтва», як «бадьорість», «завершеність» (без будь-якої недовомовленості та двоїстості), «сила» тощо. Навіть загибель героя сприймалася не як трагедія, а як його моральна перемога, торжество ідеї, за яку він наклав головою (згадаємо хоча б оксюморонну назву п'єси В. Вишневського – «Оптимістична трагедія»). Готовність до самопожертви в ім'я влади рад («И как один умрем // В борьбе за это...») – одна з головних рис ідеального героя соціалістичного мистецтва пореволюційних років. У масовій культурі подібна жертвенність нечасто трапляється; її персонажі – прагматичні, їхні інтереси – заземленіші, а прагнення – конкретніші: влада, багатство, кохання, кар'єра, успіх.

У радянській ідеології усталеним було поняття «маси» («трудящі маси», «народні маси») як рушійна сила історичного поступу, а от сполучення «масова людина» не трапляється ані в офіційних документах, ані в наукових текстах. Радянська людина була представлена як «нова», «особлива» в усіх своїх проявах: у праці, сімейних стосунках, ставленні до розваг, відпочинку, культури. Вона начебто була настроєна виключно на трудові звершення, самовдосконалення й навчання, а тому не потребувала такого мистецтва, яке відволікало б її від високих цілей і завдань. Її духовні потреби мала задовольняти соціалістична художня культура – ідеологічно вивірена, зрозуміла всім членам суспільства, героїчна, піднесена. Читацько-глядацька аудиторія не просто споживала запропоновану їй мистецьку продукцію – вона сміливо висловлювала свої вимоги щодо змісту, характеру героїв, художньої мови, давала оцінки прочитаним книжкам і переглянутим фільмам. Є. Добренко в праці «Искусство принадлежит народу» наводить відгуки читачів 1920–1930-х років про романи, п'єси, поезії, що друкувалися в той час, «менш за все читач схильний був виступати в ролі прохача необхідної йому “літературної продукції”. Навпаки, він почувався впевнено – як хазяїн, якому “належить мистецтво”» [3].

У згаданий період радянська культура, спираючись на масові смаки, естетичний досвід, сформований лубочною літературою, «бульварними» і «кримінальними» романами, кінокомедіями, водночас позбавлялася масової белетристики, боролася з «поганими» навичками і пристрастями публіки. Але зусилля виявилися марними: у світі тим часом розвивалися й міцніли масова література, масовий кінематограф і, звичайно, масове телебачення, яке з 1960-х років починає завойовувати радянську аудиторію. Серед фаворитів книжкового ринку 1970-х років – Ю. Семенов, брати Вайнери,

В. Пікуль; із зарубіжних авторів – М. Дрюон, Ж. Сіменон, А. Крісті, О. Дюма, С. Лем, Р. Бредбері, Б. Райнов; на кіно- й телеекранах з величезним успіхом йшли комедії, серіали («Сімнадцять миттєвостей весни», «Місце зустрічі змінити не можна» тощо). Митці в цей час ще дослухаються до порад та оцінок читачів і глядачів, але вже не відчувають залежності від них.

Той сегмент художньої культури, який з повним правом можна називати «масовим», був порівняно невеликим і перебував поза увагою науковців та критиків, до того ж більшість творів за своїм «ідейним змістом» не суперечили засадам соціалістичної культури.

Масове мистецтво, звичайно, орієнтується на культурно-освітній рівень та естетичні потреби своїх споживачів (тобто більшості людей), але меншою мірою залежить від оцінок і відгуків читачів та глядачів, ніж соцреалізм (особливо раннього періоду).

Мета масового мистецтва – створити відчуття релаксації, підтримувати соціальну єдність, виховувати споживацьку ідеологію та відповідні їй соціальні орієнтири й ціннісні установки. Соцреалістичні твори не були спрямовані на розслаблення, задоволення та розважання аудиторії – навпаки, вони мали мобілізувати людей на боротьбу за трудові звершення й комуністичні ідеали, пробуджувати активність і бадьорість. Соціалістичне мистецтво, принаймні офіційно, не було націлене на комерційні завдання. А масова культура вже давно перетворилася на одну з найприбутковіших галузей економіки, і саме в цьому полягає одна з головних її відмінностей від соцреалістичної.

Що ж іще споріднює соцреалізм і маскульт? Звичайно, їхня доступність – особливість, притаманна обом типам культури, розрахованим на необмежену аудиторію; саме тому і соцреалістичні, і масові твори не передбачають ускладненого змісту, багатозначності, підтексту, формальних експериментів. Соцреалістична мистецька продукція видавалася мільйонними тиражами (їх перевищували хіба що тиражі класиків марксизму-ленізму або, наприклад, трилогія Л. Брежнєва), постійно звучала в радіопередачах, транслювалася по телебаченню тощо. Вона була фактично безальтернативною: твори літературної класики минулого, новітньої зарубіжної літератури придбати було набагато складніше, на перегляд шедеврів світового кінематографа стояли величезні черги.

Споживач масового мистецтва має – теоретично – більшу свободу вибору, але тут спрацьовує установка на розважальність, відповідність масових творів смакам і потребам широкої аудиторії. Продукти маскульту духовно й матеріально доступні більшості людей, у той час як зразки «високого» мистецтва – інтелектуальні, часто складні для розуміння, дорогі й розраховані на читачів і глядачів з тонким розвинутим смаком.

Після того, як на I Всесоюзному з'їзді радянських письменників соцреалізм визнали «єдиним методом» соціалістичної літератури й мистецтва, більшість митців орієнтувалися на створення текстів, призначених для аудиторії, межі якої фактично відповідали межам суспільства. Єдність методу передбачала певну уніфікацію змісту й форми створюваних мистецьких зразків. «Виникли передумови для формування кодифікованого мистецтва, норми якого були заздалегідь спрощені й доведені до розуміння більшості членів суспільства» [2, с. 17].

Власне нормативність і найширше розповсюдження соцреалістичних текстів ще не могли б забезпечити їм популярність, однак на створення такої популярності (часто – уявної) активно працювали критика, освітні та культурні установи.

Нормативність є однією з головних ознак масового мистецтва. Його виробники здебільшого дотримуються жанрових канонів. Герої масових текстів – стереотипні, деталі зображуваного – завжди правдоподібні (навіть якщо фабула екзотична або фантастична), проблеми, з якими стикаються персонажі, – співзвучні інтересам потенційних читачів і глядачів; усе це сприяє спрощеному й однозначному сприйняттю масових текстів. Детективи, мелодрами, вестерни, романи та фільми жахів створю-

ються за особливими формулами, будуються з уже існуючих і знайомих елементів – певної системи персонажів, окремих мотивів і сюжетних ліній (наприклад, у «мільній опері» – утрата героєм пам'яті, безвинна героїня / герой у в'язниці, загублені й віднайдені діти, закохана в молодого багатія бідна дівчина-«попелюшка» тощо). Із цих елементів, як із цеглинок, будується масовий твір, у світі якого все розвивається відповідно до мрій і сподівань його адресата – пересічної людини, втомленої повсякденністю і незадоволеної умовами свого реального існування. У масовому мистецтві всі болючі питання щасливо розв'язуються, зло карається, а добро торжествує, що створює ілюзію впорядкованого буття й необмеженості людських можливостей, тим самим надаючи цій людині підтримку і заспокоєння.

Популярність масової культури, на відміну від соцреалістичної, – справжня, а не ілюзорна, бо ця культура відповідає внутрішнім потребам людини індустріального й постіндустріального суспільства, виконує психотерапевтичну функцію, допомагає адаптуватися у складному й часто неприхильному світі. Навіть ті країни, які помітно відстають в економічній та науково-технічній галузях, прилучаються до маскульту західного зразка і продукують власний. Масове мистецтво – це не лише стандартна, спрощена за змістом і формою, дешева продукція; воно багатоманітне, нерівноцінне за інтелектуальним, естетичним, професійним рівнем і може апелювати як до «масового» споживача, так і до інтелігентної публіки, налаштованої на «елітарність». Але й соцреалістичне мистецтво також не було однорідним: попри штампи, кліше, сюжетний схематизм, непорушність ідеологічних установок, у різні періоди, а особливо під час «хрущовської відлиги», були створені романи, поеми, опери, позначені непересічним талантом. Однак навіть тоді, коли позиції «єдиного методу» відчутно захиталися, соцреалістичні принципи зберігалися – вони властиві і «сільській» та «міській» прозі, і романам В. Бикова, Ч. Айтматова, і комедіям Е. Рязанова, і дисидентській літературі. «...Все ще залишається базовим основний сталінський сюжет, з незначними функціональними модифікаціями останнього. Звідси – використання старих кліше (“машина”, “сад”, батько – і – син, керівник – учитель і простий робітник) та традиційних бінарних опозицій» [5, с. 175].

Хоча соцреалізм був адресований найширшим верствам населення і за низкою своїх ознак (повторюваність, клішованість, оптимізм, функція позитивного героя, штучність конфліктів, кодифікованість тощо) може розглядатися як форма масової (тоталітарної) культури, більшість його зразків не відповідали реальним смакам людей. Саме тому неабияку популярність мали ті нечисленні твори «справжньої» – вітчизняної та зарубіжної – масової культури (кінокомедії, детективи, історико-пригодницькі романи й фільми, естрадні пісні), які були доступні радянській аудиторії.

У пострадянський період експансія масової культури була сприйнята теоретиками та критиками як загроза руйнування традиційних духовних цінностей і торжества «псевдомистецтва». Однак через кілька років стійкий попит на масову літературу, бойовики, «мільні опери» спонукає науковців перейти від гострого несприйняття або «демонізації» масового мистецтва до виваженішого і глибшого вивчення процесів, що відбуваються сьогодні в художній культурі та сфері її споживання, а також до вироблення сучасного погляду на культуру недавнього минулого.

І виявилось, що хоча тоталітарна дійсність не створює передумов для формування й функціонування масового мистецтва (західного типу), однак соцреалістична та масова культура мають ряд спільних рис. Очевидно, ця часткова подібність двох типів культури створила на пострадянському просторі сприятливі умови для розповсюдження, укорінення та розвитку масової літератури й мистецтва.

1. Руднев В. Энциклопедический словарь культуры XX века. – М. : Аграф, 2001. – 608 с.
2. Купина Н. А., Литовская М. А., Николина Н. А. Массовая литература сегодня. – М. : Флинта. Наука, 2009. – 424 с.

3. *Добренко Е.* Искусство принадлежать народу. Формовка советского читателя [Электронный ресурс] // Журнальный зал. – Режим доступа : Magazines.russ.ru/novyi_mir/1994/12/dobrenko.htm2.
4. *Філоненко С.* Масова література в Україні: дискурс / гендер / жанр. – Донецьк : Ландон – XXI, 2011. – 432 с.
5. *Гундорова Т.* Кітч і література: травестії. – К. : Факт, 2008. – 289 с.